

ХУДОЖНЬО-ПЕДАГОГІЧНИЙ НАРАТИВ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

У статті окреслено сутність наративу, особливості художньо-педагогічного наративу, здійснено аналіз деяких аспектів реалізації педагогічного спілкування у художньо-педагогічних творах Олександра Захаренка та Івана Зязюна. Розповіді відомих учених-педагогів і письменників або розповіді про них, представлені у вигляді художньо-педагогічного наративу, дозволяють на конкретних прикладах відрефлексовувати індивідуальний досвід, яскравіше усвідомити нерозривну єдність наукового і творчого пошуку талановитих педагогів-наставників, підвищують рівень засвоєння інформації про культуру педагогічного спілкування як ефективного механізму особистісної взаємодії, що спрямована на взаємопізнання та взаєморозуміння.

Ключові слова: наратив, художньо-педагогічний наратив, педагог, Олександр Захаренко, Іван Зязюн культура педагогічного спілкування, взаємодія, взаємопізнання, взаєморозуміння.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ НАРРАТИВ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

В статье рассмотрена сущность нарратива, особенности художественно-педагогического нарратива, осуществлен анализ некоторых аспектов реализации педагогического общения в художественно-педагогических произведениях Александра Захаренка и Ивана Зязюна. Рассказы известных ученых-педагогов и писателей или рассказы о них в виде художественно-педагогического нарратива позволяют на конкретных примерах отрефлексировать индивидуальный опыт, ярче осознать

неразрывное единство научного и творческого поиска талантливых педагогов-наставников, повышают уровень усвоения информации о культуре педагогического общения как эффективного механизма личностного взаимодействия, направленной на взаимопознания и взаимопонимания.

Ключевые слова: *нарратив, художественно-педагогический нарратив, педагог, Александр Захаренко, Иван Зязюн культура педагогического общения, взаимодействие, взаимопознания, взаимопонимания.*

ARTISTIC AND PEDAGOGICAL NARRATIVE AS A TOOL OF CULTURE FORMATION IN TEACHER COMMUNICATION

The article outlines the nature of narrative, features of artistic and pedagogical narrative. It is made an analysis of some aspects of the pedagogical communication in teaching works of Alexander Zakharenko and Ivan Zyazyun. Stories about famous scientists, teachers and writers are presented in the form of artistic and pedagogical narrative. They allow, on specific examples, to think about own individual experience, brighter understand the indissoluble unity of scientific and creative search of talented teachers-mentors, raise the level of assimilation of information about the culture of pedagogical dialogue as effective mechanism for personal interaction, which is aimed at mutual learning and understanding.

Key words: *narrative, pedagogical narrative, teacher, Alexander Zakharenko, Ivan Zyazyun, culture of pedagogical communication, interaction, mutual learning and mutual understanding.*

Людиноцентризм як невід’ємна риса гуманістичної концепції освіти має пронизувати освітній процес загальноосвітньої та вищої школи, що означає звернення до розуму і душі учителя й учня, викладача і студента. Важливим складником процесу формування і розвитку особистості є українська класична і сучасна література, зокрема художні та художньо-педагогічні наративи. Такі тексти (у перекладі з англійської «narative» означає «оповідь») дозволяють глибше проаналізувати різноманітні педагогічні ситуації, вивчити світ школи, учителя й учня, відчувати специфіку культури педагогічного спілкування. К.Оехлманн називає педагогічний наратив «чарівним простором, що виникає внаслідок експресивної творчості і створює образи, які допомагають його

авторові порадили собі в конкретній ситуації, а слухачі оповіді можуть збагатити таким чином власний досвід» [22, с. 244].

Наратологічними є твори І.Франка, який доводив, що «учителем школа стоїть», С.Васильченка, котрий любив школу «гамірну, як вулик удень, а вночі тиху», і сюжети для своїх художніх творів («Над Россю», «Гріх», «Вечеря») брав у рідній школі. Світлим будням і радощам школи присвячені повісті «Школа над морем» і «Золота медаль» О.Донченка, які називають лебединою піснею письменника.

«Школа без мрії – що птах без крил», – писав О.Захаренко [6]. «... без живого, трепетного, хвилюючого слова учителя, – наголошував видатний педагог В. Сухомлинський, – немає школи. Слово – це нібито той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, майстерність» [17]. «Головне призначення вчителя – навчити людину бути Людиною», – зауважував І.Зязюн [8]. Школа, талановитий учень, учитель-майстер – ключові концепти художньо-педагогічних наративів видатних педагогів-гуманістів та письменників В.Сухомлинського, О.Захаренка, І.Зязюна. Залучення художньо-педагогічних наративів до занять з історії української літератури, загальної педагогіки, вікової та педагогічної психології, основ педагогічної майстерності, методики викладання української літератури, лінгвістичного аналізу художнього тексту, основ комунікативної лінгвістики тощо «створює природні ситуації міркувань і співпереживання, увиразнює сутність особистісного характеру педагогічного знання, розширює мовно-педагогічну картину світу майбутнього вчителя» [15].

Ступінь дослідженості. Проведений аналіз наукових джерел засвідчує: застосування різних видів наративу, у тому числі художнього, біографічного набуває все більшого поширення, оскільки розглядається як ефективний шлях розвитку професійно-педагогічної ідентичності вчителя (М.Лещенко) [12]; педагогічний наратив не лише систематизує педагогічне знання, а й пропонує його інтерпретацію у формі наукових, науково-популярних, художніх текстів різних жанрів (А.Закірова) [2; 4; 18]. Яскравим прикладом модерного педагогічного наративу є книга В.Сухомлинського «Серце віддаю дітям», у

якій, починаючи з назви, відображена сутність педагогічного покликання [14, с.266]. Педагогічне спілкування як складник художньо-педагогічних наративів дослідники (О.Леонтьєв) [10] визначають як спілкування учителя з учнем на уроці чи в позаурочний час, що враховує емоційний стан, інтелект, вік вихованців, виконує певні педагогічні функції і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, оптимізацію навчальної діяльності та взаємин суб'єктів учіння. Педагогічні наративи В. Сухомлинського досліджує О.Смолінська, І.Зязюна – М.Лещенко [11], М.Романовський [14], О.Захаренка – частково представлені у працях Л.Базиль, О.Семенов [15].

У межах статті окреслимо сутність наративу, особливості художньо-педагогічного наративу, деякі аспекти реалізації стилів і різновидів педагогічного спілкування у художньо-педагогічних наративах Олександра Захаренка та Івана Зязюна. Джерельною базою слугують праці [5-9], промови і виступи вчених-педагогів, а також наукові розвідки про талановитих колег.

Основний текст. Студіювання наукових джерел засвідчує, що на початку ХХІ століття відбувається стрімке входження наратології у філософію, психологію, історію, антропологію, лінгвістику, літературознавство [20-21]. Наративи акумулюють особистісний смисл знання, яке набувається людиною. Художній наратив загалом характеризують як спосіб динамічної вибудови своєрідного «фіктивного» (узагальненого) світу історії, в якому подано рішення проблемної ситуації, художньо-педагогічний – пропонує об'єктивність інформації, розмірковування над конкретними подіями і фактами.

Звернення педагогіки до наративів закономірне, – зауважує російська вчена А.Закірова [4]. Наративи подають відомості про час, місце, обставини, умови перебігу подій конкретної життєвої (навчально-виховної) ситуації, дозволяють враховувати відрефлексований індивідуальний досвід. Дослідниця акцентує увагу на таких різновидах наративів: оповіді у творах художньої літератури, а також наративи, що створені суб'єктом інтерпретації педагогічного знання (листи, сповіді, біографії, щоденники, коментарі, портретні замальовки, педагогічні афоризми, сценарії, конспекти уроків з позначками на полях та ін.) і дають можливість педагогу вступати в діалог із

самим собою і через саморозуміння спонукають педагога до засвоєння «персонального знання». Американський учений Дж.Брунер зазначає, якщо учням надати можливість розвивати цей природний дар, вони поступово набуватимуть необхідних у житті комунікативних компетентностей і відчуття впевненості у власних можливостях [1].

Розповіді, записи відомих учених, педагогів, письменників особистого характеру або розповіді про діяльність талановитих педагогів-наставників, спогади їхніх учнів та послідовників, представлені у вигляді художньо-педагогічного наративу, допомагають широкому колу користувачів на конкретних прикладах яскравіше усвідомити нерозривну єдність наукового і творчого пошуку представників різних поколінь, дослідити індивідуальний стиль, мовний почерк майстра, підвищують рівень засвоєння інформації про культуру педагогічного спілкування як ефективного механізму особистісної взаємодії, що спрямована на взаємопізнання та взаєморозуміння. Слушно зауважує А.Закірова [4]: художньо-естетичний компонент в інтерпретації педагогічних явищ виступає стимулом і джерелом педагогічної творчості

Конкретизуємо теоретичні викладки зверненням до художньо-педагогічних наративів. «Школо! Мати моя рідна! Скільки років минуло, скільки вітрів перевіяло, які грози прогрімали, а ти все живою і юною стоїш у серці, оповита, мов серпанком, любов'ю і ніжністю...Дорогі мої вчителі! З якою любов'ю і ласкою, як вдумливо й твердо ви керували моїми першими кроками! Де ви, любі мої? Яким голосом, якими словами озватися мені до вас, щоб ви почули мою ніжну подяку сина?... За все, за все спасибі тобі, школо-матір!» [3, с.9], – так починається роман О.Донченка «Золота медаль». Відсутність шаблону, жива творчість одразу впадають в око читачам. У мовній палітрі тексту увиразнюється семантико-стилістична парадигма слів педагогічної тематики (школа (школа-матір), учитель, учень (син)):

До мовної палітри художньо-педагогічного наративу додамо і такий крилатий вислів О.Захаренко (1937 – 2002): «Діти..., я без вас – як човник без вітрил». Аура радісної педагогічної дії панувала у Сахівській школі на Черкащині, яку десятки років очолював видатний український педагог

Олександр Захаренко. Без ділової і щиро-правдивої атмосфери на уроках, високої культури педагогічного спілкування, любові до дітей, поваги їхньої гідності повноцінного навчання досягти неможливо, - ця теза червоною лінією проходить у художніх творах письменника «Школа над Россю», «Поспішаймо робити добро», «Поради колезі, народжені в школі над Россю», «Слово до нащадків», «210 шкільних лінійок».

Формування культури особистості директора Сахнівської школи відбувалося під впливом соціальних, історико-культурних умов, мовний почерк вигранювався «з материнського молока, почуття любові до рідного краю, школи, лелечого гнізда, голубої стрічки Росі, Дівочих гір», з мови рідних, які привчали виважено ставитися до кожного слова, бо «слова, що ліки, - допомагають людині лишень, коли вони сказані від душі» [5].

О.Захаренко усвідомлював, що педагогічне спілкування має бути спрямоване на встановлення комунікативної взаємодії педагога, котрий є «не буденно сірою, а святково творчою особистістю», з Людиною. «Своїм переконливим словом учитель має застерегти учня від зламу душі, запобігти сердечній травмі» [5]. Кожний урок єдиний, і це урок «повної свободи вибору форм і методів, високої вимогливості і турботи про здоров'я дитини, неповторне єднання учительської душі з душами своїх вихованців.

У Сахнівській школі виховували школярів мислячих, працюючих, чутливих до добра і краси: «Лише з роками ви краще зрозумієте, краще оціните щастя, яке подарувала вам доля, - навчатися в красуні, яку плекають багато поколінь. З часом по-новому, по-іншому зрозумієте глибину думки, закладену в головну заповідь школи: «Поспішаймо роботи добро. Духовне добро. Воно в стократ цінніше від матеріального. Повторімося в наших вихованнях прекрасними рисами національної культури, патріотичним духом любові до свого народу, любові до вищої якості людини – творчості!» [7]. Особливого, україноментального значення набувають у текстах Олександра Антоновича поняття добро, толерантність, порядність, патріотизм, скромність, повага, великодушність, вдячність: „Будьте толерантними до чужої думки, поважайте її, як свою”; „Порядність – це не лише зовнішній видимий порядок, а й

внутрішній”; „Патріотизм – це святе почуття, яке не піддається осміюванню, яке кличе на подвиг і навіть на самопожертву в ім’я батьківщини, в ім’я дітей, яким належить майбутнє”; „Повага - це, мабуть, та єдина ниточка, що з’єднує покоління, що натягується щоразу як струна”.

Демократичний стиль спілкування учителя й вихованців характеризується повагою, довірою, ґрунтується на захопленні спільною творчою діяльністю, відзначається активно-позитивним ставленням до учнів, співпереживаннями щодо спільної діяльності. Олександр Антонович вважав, щоб життя і в школі, і поза нею було насиченим яскравою грою, гумором, романтикою, а ще відповідальністю і повагою.

Глибокого психологічного забарвлення у наративах О.Захаренка набувають власні назви. Криниця Совісті постає як своєрідний психологічний асоціатив пам’яті голодомору у 1932-33 роках на Черкащині. Збудована криниця вчителями, школярами, жителями села, щоб «людські душі не одгороджувалися завісою байдужості, черствості, жорстокості». «Над куполом криниці великі і маленькі дзвоники з викарбуваними іменами понад тисячі померлих мешканців села, з яких чотириста вісімдесят символізують дітей. Під довгими рядками імен та прізвищ біліють рушники як незгасна пам’ять. А навколо Криниці Совісті – 5 скульптур, які виготовував народний умілець і уродженець села Сахнівки. Тут і трагічна постать матері, яка втратила чоловіка і восьмеро дітей, і дідусь з ціпком, який звів на цвинтар понад сто померлих, і батько з донькою, яка так хоче жити, і мати з сином, що діляться останнім сухариком, і мати, яка освяченою водою намагається врятувати мертву дитинку. Кожному з нас необхідно побути біля такого пам’ятника, можливо, тоді краще усвідомимо, як важливо, аби суспільство (маленьке і велике) жило за законами Совісті, залишаючи після себе не пустелю та озонові дири, а скарби людської доброти...»[6].

Розмаїття особистісних мовних кліше, їх дієвість, емоційність, щирість, переконливість, глибокий аналіз, прогностичність – дійсно, Олександр Захаренко володів механізмом імпровізації в різних ситуаціях спілкування, умів

«зачепити за живе», навчав своєю поведінкою, «своєю Людяністю, своїм Талантом» (І.Зязюн).

А «моя неповторність успадкована трохи від батька-матері, трохи від учителів, трохи від самостійного пізнання людської психології...», – просто, колоритно й водночас бентежно-хвилююче пише про свій життєвий і професійний шлях видатний український учений, академік НАПН України, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України Іван Андрійович Зязюн (1938 – 2014) у художньо-педагогічному наративі «Педагогіка добра» [8]. Книгу автор називає «духовною сповіддю, у якій розподає про те, як добрі люди допомогли стати людиною, і передусім такою, яка не лише говорить про добро, а й здатна продукувати його».

З особливою щирістю змальовано образи батька Андрія, мами Варвари, які, «свято зберігаючи культуру предків і християнську віру і дотримуючись правил надзвичайно гуманної християнської етики, прищепили вміння виживати за будь-яких життєвих негараздів і отримувати велику естетичну насолоду від життя...» [8, с.15], талановитих учителів села Пашківка на Чернігівщині, які добре усвідомлювали, що «життєві досягнення учнів зумовлюються напруженою працею саморозвитку власних здібностей упродовж усього життя», яскравих особистостей викладачів Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, які своєю лекторською майстерністю, інтелігентністю, доброторністю допомагали «пізнавати нове, оригінальне й використовувати його для формування власного «Я» філософа і педагога. То ж викладачеві Івану Зязюну «вдавалося входити у внутрішній світ студентів і переживати з ними дивні катарсичні стани» [8, с.69].

У сутність педагогіки добра І. Зязюн вкладав величний смисл олюдненої та опочуттєвленої педагогіки, благородний смисл головного призначення Учителя: навчити людину бути Людиною, і довести, що «в освіті і в житті усе починається з учителя». Але «учителем, на якого чекають», «учителем – творцем уроку, виконавцем і режисером виконання творчого задуму», учителем, який уміє працювати з особистістю як з унікальною цінністю, таким може стати лише той педагог, який має високий рівень педагогічної

майстерності. Педагогічну майстерність Іван Андрійович розглядає як комплекс властивостей особистості, що забезпечують самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі, як вищу творчу активність учителя, що зумовлюється результатами оволодіння знаннями, вміннями, навичками та раціональним використанням особистісного потенціалу. Педагогічна майстерність – це насамперед почуттєвий вплив вчителя на дитину [13, с. 9].

Майстерність завжди розкривається в діяльності, – розмірковує педагог, – причому в діяльності ефективній, в успішному розв'язанні різноманітних педагогічних завдань, у високому рівні організованого навчально-виховного процесу, але суть її в тих якостях особистості вчителя, які породжують цю діяльність, забезпечують її успішність. Ці якості важливо шукати не лише в вміннях, а й у тому сплаві властивостей особистості, її позиції, які дають педагогові змогу діяти продуктивно і творчо» [13, с. 29].

У художньо-педагогічному наративі «Педагогіка Добра» й інших публікаціях [9, с. 368] акцентована увага на якісних показниках педагогічної майстерності талановитого вчителя: моральності й естетичності як необхідного вміння вчителя включати у процес педагогічної дії позитивні почуття прекрасного і піднесеного, рідше – комічного, наповнюючи дію потребою-спонукою кожного учня до набуття статусу суб'єкта педагогічної дії.

А ось як автор розмірковує над поняттями почуття, слово, дія, взаємодія: Учень бере те, що збагачує його інтелектуально, головне, почуттєво. Почуття – це душа людини. Спілкуючись з вами, я вмикаю всі основні психологічні поняття, свій досвід. Слово – фізіологічний і лікувальний чинник. Це дуже правильно сказано. Компетентність у мові й мовленні також є однією з важливих, домінантних ознак педагогічної дії. А відтак нам і говорити треба про педагогіку як науку. Про взаємодію вчителя і учня. Нам би звернути увагу на вчителя: який він, що має особливого, як впливає на учня. Для талановитого вчителя учень є особистістю, має радість від спілкування з ним. Але велика частина наших учнів сьогодні нікому не потрібна, вона — частина об'єктів, до

яких учитель ніколи не доходить. Ніхто цьому вчителю не розповів, як це робити. А робиться це на основі прекрасного і піднесення [19, с. 9].

У центрі уваги Івана Зязюна такі положення концепції Педагогіки Добра: розуміння значення особистості педагога; розгляд педагогіки як мистецтва; важливість спрямованості педагога на Добро, Красу, Істину; значущість моральності педагога для ефективної професійної діяльності; гуманність викладача і вчителя стосовно студента й учня; необхідність розвитку в учнів спрямованості на саморозвиток; визначальна роль освіти не тільки в розвитку особистості, а й суспільства в цілому [8, с. 107–108].

Особливий прояв таланту І.Зязюна означувався у спілкуванні з колегами. Слушно зауважує О.Романовський: «багатогранна наукова і просвітницька діяльність видатної особистості – це не просто прагнення повідомити про велике і нове. Це прагнення великого вченого заявити про особливу відповідальність кожного з нас, особливо філософів, педагогів, психологів, жити в мирі із самим собою, із співтовариством, з природою, з Богом!» [14].

На одному із засідань круглого столу, який проводили спільно з Інститутом літератури НАН України (березень 2014 р.), Іван Андрійович зачарував своїх учнів виступом про Тараса Шевченка як психологічного педагога, кожний образ якого у художньому творі є взаємодією автора-психолога і читача. Через могутню систему образів, - наголошував І.Зязюн, - Шевченко діставався до найпотемніших закутків нашої підсвідомості. Він висловлював і висловлює те, що люди хотіли сказати, але до кінця не усвідомлювали. Іван Андрійович «торкався сердечних почуттів» кожного, стимулював замислитися, яким життям живемо і чим наповнюємо внутрішній простір душі: інтелектом, стійкістю духу, чистотою помислів, вірою в Україну.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки. Наративи подають відомості про перебіг подій, ситуацій, дозволяють враховувати відрефлексований індивідуальний досвід. Розповіді відомих учених-педагогів і письменників або розповіді про них, представлені у вигляді художньо-педагогічного наративу, дозволяють на конкретних прикладах яскравіше усвідомити нерозривну єдність наукового і творчого пошуку талановитих

педагогів-наставників, підвищують рівень засвоєння інформації про культуру педагогічного спілкування як ефективного механізму особистісної взаємодії, що спрямована на взаємопізнання та взаєморозуміння. Аналіз художньо-педагогічних наративів пропонується виконувати крізь призму оцінку ідейно-художнього змісту тексту, законів уживання мовних засобів мови, занурення у художній світ автора, про що піде мова в наступних публікаціях..

Використана література

1. Брунер Дж. Культура образования / Брунер Джером; пер. Л.В. Трубицыной, А.В. Соловьев; Моск.высш.шк. социальных и экон.наук. – М.: Просвещение, 2006. – 223 с.
2. Бухаров А.О. Нарративные методы обучения в современной школе [Электронный ресурс] / Александр Олегович Бухаров // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. – 2011. – Вып. 2. – Режим доступа : <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/en/--gn02-11/218-a>
3. Донченко О.В. Золота медаль /О.В.Донченко. – К.: Рад. школа, 1983. – 464 с.
4. Закирова А. Ф. Основы педагогической герменевтики / А.Ф.Закирова: учеб. пособ. – Тюмень: Издательство Тюменского государственного университета, 2011. – 324 с.
5. Захаренко О. Поради колезі, народжені в школі над Россю /Олександр Захаренко // Освіта України. – 2005. – №59-60
6. Захаренко О. Поради колезі, народжені в школі над Россю /Олександр Захаренко. // Освіта України. – 2005. - № 61-62.
7. Захаренко О.А. Поспішаймо робити добро: Роздуми педагога-академіка про долю освіти і дитини, вчителя і родини, краю і Батьківщини /О.А.Захаренко. – Черкаси, 1997. – 28 с.
8. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії / І. Зязюн: наук-метод. посіб. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
9. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії: Монографія / І.А. Зязюн. – Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
10. Леонтьев А. Н. Педагогическое общение / А. Н. Леонтьев. – М.: Знание,

1979. – 48 с.

- 11.Лещенко М. Ідеали добра в життєвих реаліях Івана Зязюна / М.Лещенко // Рідна школа. – 2001. –№8. – С.78–79.
- 12.Лещенко М.П. Діагностики якості діяльності викладача вищого навчального закладу в контексті освітнього менеджменту /М.П.Лещенко [Електронний ресурс] Режим доступу: [/http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.197.pdf](http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/aktprob.11.197.pdf)
- 13.Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид. допов. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 422 с.
- 14.Романовский А. Г. Об Учителе с любовью / А. Г. Романовский // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2014. – № 4. – С. 20-28 [Електронний ресурс] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2014_4_6.
- 15.Семенов О. Мовна особистість учителя в художній літературі / Олена Семенов, Людмила Базиль : навч. посіб. – К.: Фенікс, 2008. – 288с.
- 16.Смолінська О.Є. Педагогічні наративи В.О. Сухомлинського / Олеся Євгенівна Смолінська // Людинознавчі студії: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 29. Педагогіка. – С. 182 — 192.
- 17.Сухомлинський В.О. Слово про слово // Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т.5. Статті. – С. 160-167.
- 18.Чурилова Е.Е. Автобиографический нарратив как средство репрезентации внутреннего плана развития личности /Чурилова Екатерина Евгеньевна // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://esa-conference.ru/wp-content/uploads/files/pdf/CHurilova-Ekaterina-Evgenevna.pdf>
- 19.Цимбалюк М. Енергія добра академіка Івана ЗЯЗЮНА/ Микола Цимбалюк // Слово Просвіти. - Ч.10, 7–13 березня 2013 р. – С. 7-9.
- 20.Franzosi R. Narrative Analysis – or Why (and How) Sociologists should be Interested in Narrative / Roberto Franzosi // Annual Review of Sociology. – 1998.– Vol. 24. – P. 517 – 554.

- 21.Herman D. Narratology as a cognitive science // Image [&] Narrative. Issue 1. Cognitive Narratology. Published Sept. 2000. URL: <http://www.imageandnarrative.be/narratology/davidherman.htm>.
- 22.Oehlmann C. O sztuce opowiadania / Oehlmann C. /red. nauk. serii: prof. zw. dr. hab. Bogusław Sliwerski / Wydanie Impuls, Krakow, 2012. – 330 s.